

УДК 94:327(497.11:470)”1916/1917”
327(497.11)”1916/1917”
93/94:929 Станојевић, С.
81’1:929 Белић А.

DOI: <https://doi.org/10.5937/bastina33-45010>

Оригинални научни рад

Зоран Д. БАЈИН*

Институт за новију историју Србије, Београд

Мирослав С. РАДИВОЈЕВИЋ**

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

МИСИЈА АЛЕКСАНДРА БЕЛИЋА И СТАНОЈА СТАНОЈЕВИЋА У РУСИЈИ 1916–1917. ГОДИНЕ

Апстракт: Рад се тиче боравка познатих српских научника, филолога Александра Белића и историчара Станоја Станојевића у Русији, током Првог светског рата. У њему је представљено како је до мисије дошло, који су јој циљеви постављени од стране председника српске владе Николе Пашића, те детаљи пута и утисци емисара о Петрограду. Пажња је посвећена различитим аспектима делатности двојице научника, како пре, тако и у измењеним приликама после Фебруарске револуције. Идентификована су усмерења националне пропаганде према одређеним друштвеним и политичким круговима, као и кључни људи са којима су сарађивали. На крају, анализирани су утисци Белића и Станојевића, али и опречна мишљења о дOMETИМА њихове мисије. Чланак је написан на основу архивских извора, објављене грађе, мемоара, дневника и меродавне литературе.

Кључне речи: Први светски рат, Србија, Русија, научници, пропаганда, Александар Белић, Станоје Станојевић, Руска револуција.

Офанзива Немачке, Аустро-Угарске и Бугарске на Краљевину Србију у јесен 1915. изазвала је мукотрпно повлачење војске, владе и других државних органа, као и дела цивилног становништва из земље. Међу онима који су се почетком 1916. нашли у избеглиштву и пред којима је стајао рад на консолидацији преосталих снага како би се наставила војна, политичка и пропагандна борба, не само за обнову окупираних Србије већ и за остварење њених ратних циљева, била је и већина истакнутих интелектуалаца. Влада на Крфу је после одређеног колебања – узрокованог тешким положајем у којем се нашао, и пречим пословима – неким од њих у пролеће 1916. поверила пропагандне мисије у савезничким државама. Они су добили задатак да пред јавношћу и политичким круговима земаља домаћина заступају српске ратне циљеве. Природно, иницијатива се односила и на Русију, која је важила за заштитницу Србије и показивала највише спремности да се заложи за њене претензије.

* Научни сарадник, zorbajin@yahoo.com.

** Научни сарадник, miroslav.radivojevic@fbg.ac.rs, mirrad88@gmail.com.

Зато је било замишљено да се у Петроград пошаљу тројица значајних научника, филолози Љубомир Стојановић и Александар Белић, као и историчар Станоје Станојевић (Поповић 2001: 419; Трговчевић 1986, 91–96, 215).

Судећи према саставу, мисија је требало да представља својеврсни наставак *ad hoc* боравка прве двојице у Петрограду током пролећа и раног лета 1915. године. Стојановић и Белић су тада изабрани зато што су као руски ђаци били добро познати у тамошњим научним круговима. Пред њих је постављен циљ да обавесте царску владу и јавност о југословенском програму и утичу на обећања која је Антанта давала Италији за улазак у рат на њеној страни. Будући да је Лондонски споразум потписан управо уочи њиховог доласка, двојица научника су закаснили са извршењем примарног задатка у вези са Јадранским питањем (од чега, уосталом, тешко да је и могло да буде непосредне политичке користи). Уместо тога, покушали су да докажу право Србије на неке друге спорне области: пре свега Банат, на који је претендовала Румунија. У руском Министарству иностраних дела нерадо су гледали на политичку делатност неформалних представника српске владе. Због тога Стојановић и Белић нису дуго остали у Петрограду. Ако се има у виду да су руску власт упознали са претензијама Србије и оставили материјале, који су могли да послуже даљем раду у том правцу, њихова мисија није била узалудна и без дугорочних резултата (Mandić 1956: 32, 168, 173–174, 176; Бајин 2021: 149, 151; Поповић 1977: 209–212, 217; Рађивојевић 2020: 189–192; Трговчевић 1986: 40–45; Ђерић 1960: 449–497).¹

Председник српске владе Никола Пашић, током посета Риму, Паризу и Лондону марта и априла 1916. године, дошао је до закључка како се може доста урадити на промоцији уједињења, што је преломило одлуку за слање нових група научника у савезничке престонице. Састав планиране мисије за Русију, додуше, доживео је промену на самом почетку. Љубомир Стојановић је сматрао поверени му задатак излишним и молио да се не инсистира на таквом начину рада. Југословенско питање више није улазило у домен науке, ни јавног мишљења, већ савезничких влада, на које је требало усмерити сву пажњу. Цар Николај II и министар иностраних дела Сергеј Сазонов су у руском случају, по њему, имали улогу „апсолутних господара“ у свим пословима. Упркос сопственом негативном ставу, Стојановић је саветовао Белићу да прихвати мисију,² што је овај заједно са Станојевићем и учинио. Никола Пашић је, уз путне трошкове, двојици научника одобрио „скроман додатак“ на плату (Трговчевић 1986: 114).³

1 Државни архив Србије (ДАС), Посланство Петроград (Пс-П), Политичко одељење (По), 1916, Фасцикла I, ред 87.

2 Познати филолог је и у Риму радио на заштити српских националних интереса међу тамошњим интелектуалним круговима. Током фебруара 1916. године, између осталог, више пута се срео и са писцем и новинаром Александром Амфитеатовим, за кога је држао да поред италијанске може бити користан и код руске публике, те се трудио да га што више упозна са аспирацијама Србије (ДАС, Никола Пашић (НП), Ф. II, бр. 246).

3 Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Преписка и хартије Станоја Станојевића, 11396, Станојевићев дневник, вођен од 16. октобра 1915. до 19. јуна 1916; ДАС, Министарство иностраних дела (МИД), Политичко одељење (ПО), 1916, ролна 502, Ф. XII, досије 6, 620, 622; р. 504, Ф. XIII, а. 6, 710–713; Пс, П-По, 1916, Ф. I, р. 87.

Белић је на пут из Рима кренуо 12. маја, а Станојевић пет дана касније. Нашли су се у Паризу, где су са тамошњим српским научним делатницима покренули иницијативу да се студенти историјске и филолошке оријентације упуте на руске универзитете, за шта су заинтересовали царског посланика Александра Извољског. Због расцепа у Југословенском одбору, који је резултирао скорим изласком Франа Супила из његовог састава, Белић и Станојевић уздржали су се од претресања питања уједињења током боравка у „граду светлости“. Путовање су наставили 30. маја и сутрадан пристигли у Лондон. Ту су од Пашића, тек приспелог из Русије, после краткотрајног колебања због бојазни од евентуалне реакције Сазонова на долазак емисара, добили „врло опширна“ упутства за рад у Петрограду и обавештења о територијалним претензијама српске владе.⁴ Тренутак за иницијативу био је повољан. Углед Србије, која је после тешког повлачења избегла капитулацију, уз „издајство“ Бугарске, представљали су добар темељ за пропагандне активности. Пашићев сапутник и помоћник министра иностраних дела, Јован Јовановић Пижон, пренео је Станојевићу утисак да ће Руси дати „нам све, коликогод само можемо апсорбовати“ (Бајин 2021: 158–159; Паулова 2020: 279–298; Поповић 1977: 316; Радивојевић 2019: 267–269; Трговчевић 1986: 116–117).⁵

Маршрута два научника даље је ишла преко Бергена, Осла и Стокхолма. Током првог „задржавања“, у главном граду Норвешке, среди су се са руским послаником Константином Гуљкевичем и повереником Југословенског одбора Луком Смодлаком, за кога су препоручили како је боље да дела у Стокхолму, где су везе и канали комуникације са Немачком разгранатији. Управо су се они у престоници Шведске упознали са „богатом ратном немачком литературом“, из које су неке књиге набавили за „будући институт“. У руску престоницу пристигли су у другој половини јуна, пред крај думских седница.⁶ Први Станојевићеви утисци нису били

4 Председник владе је пред двојицом научника поставио задатак: 1) да „раде“ на Универзитету и у научним круговима, те на „подизању“ институције за проучавање Јужних Словена у Петрограду; 2) да издају књиге и брошуре ради упознавања Србије и Српства, у вези уједињења са Хрватима и Словенцима; 3) да обавештавају интелигенцију са „по нас корисним решењима“ балканских питања. Сви претходно послати емисари имали су да раде у сагласности и под руковођењем Белића и Станојевића, а у непосредној координацији и договору са послаником Мирославом Спалајковићем. Поводом територијалних и мировних решења по завршетку рата, Пашић их је инструксио: 1) да Бугари „не могу добити ништа“, већ треба да уступе Струмицу и део западне Бугарске, уз детронизацију тадашње династије и давање гаранције против нових непријатељстава; 2) уколико Румунија уђе у сукоб, њене концесије би требало да буду брашованско-северинска жупанија у Банату и Темшвар, док „ми добијамо ширу границу, почевши од Оршавае“; 3) што се Италије тиче, њој је требало да се препусти „хегемонија у Јадранском мору“, у смислу да добије неколико острва на „нашој обали“. Уједно, ако она задржи Валону, „ми узимамо“ или до Шкумбе, или Албанија треба да има аутономију под српским протекторатом; 4) О Грцима нису смели ништа да говоре. Уопште, „аксиом“ њиховог рада требало је да буде уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, а нарочито су имали да разраде питања Баната, Далмације и Словенаца (Архив Југославије (АЈ), Фонд 80, Збирка Јован Јовановић Пижон, Фасцикла II, Опис 11, 744–747; ДАС, МИД ПО, 1916, р. 503, Ф. XIII, д. 4, 517, Никола Пашић Мирославу Спалајковићу, 29. маја/12. јуна 1916. године; Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ (УБ), Архивска збирка (АЗ), 4913, Беалешке о раду у Русији Ст. Станојевића и А. Белића).

5 АСАНУ, 11396. Станојевићев дневник; УБ-АЗ, 4913.

6 АЈ, 80-IV-22, 498–501.

најсјајнији. У свом дневнику 25. јуна записао је да је „деприм[иран], тужан и рђаве воље“ и да му Петроград делује као „село спрема Лонд[она]“.⁷ Без обзира на то, Белић и он одмах су почели да извршавају поверени задатак. Активност се у основи надовезивала на претходни рад Стојановића и Белића, с тим да су стекли утисак како су услови нешто повољнији – руски видик у односу на српско-хрватско јединство од тада се „знатно проширио“. О многим питањима, попут Далмације и Баната, могло се отворено дискутовати, а постојала је и потреба за информацијама о „правом стању ствари“. Српски емисари брзо су идентификовали један од проблема у томе што се у Русији још увек „прећуткивало“ о Словенцима, а у самом Министарству иностраних дела о њима се „још лутало“. Приметили су и да међу тамошњим Хрватима и Словенцима постоје они „који раде на своју руку“. Зато су тражили долазак словеначког политичара Богумила Вошњака, који би у садејству са њима, хрватским представницима Југословенског одбора Франком Поточњаком и Антом Мандићем, као и осталим делегатима српске владе, учинио поменуते „безопаснијим“ (Поповић 1977: 328; Трговчевић 1986: 191–192).⁸

Пропаганда делатност у Русији попримила је доласком Белића и Станојевића знатно организованији облик. Они су наишли на врло предусретљиво држање посланика Спалајковића, помоћ и садејство у пословима током целе мисије. По Пашићевим упутствима, врло брзо су приступили припремама за дуго планирано оснивање института – заправо раду на успостављању научног центра, „здравог зрна“ из кога је, због немогућности „живе“ везе са Србијом у ратно време, тешкоћа око набавке књига и инвентара, те немања статута, тек постепено требало да се развије институт. До почетка септембра 1916. изнајмљене су просторије и припремљен програм издавачке делатности у правцу повољног решења „балканског питања“. План је био да библиотека обухвата 20–25 брошура и књига, публикованих у „најкраћем времену“ из пера руских, југословенских, али и бројних аутора из савезничких земаља. Постојало је значајно интересовање за финансирање таквог издавачког подухвата – српски делатници су добили чак три понуде за потпуно или делимично штампање материјала. Белићу и Станојевићу у њиховој активности помагали су професори Радован Кошутић и Миленко Вукићевић, те поменути Анте Мандић (прир. Марковић–Шкодрић 2021: док. бр. 58; R. W. Seton–Watson 1976: 274; Mandić 1956: 54; Пижон 2015: 134; Бајин 2021: 159; Поповић 1977: 326; Трговчевић 1986: 118).⁹

Изасланици српске владе опсежно су пратили и обавештавали претпостављене о руској унутрашњој политици. Један од значајних видова активности у просторијама „привременог“ института, у том контексту, представљали су састанци са посланицима у Државној думи и другим истакнутим политичарима, као основа за даље ширење мреже наклоњених („васпитаних“) личности. Са њима су разговарали о тежњама Србије, давали им обавештења, те историјски, етнографски и статистички материјал, као доказе оправданости националних аспирација. Двојац научника

7 АСАНУ, 11396.

8 АЈ, 80-IV-22, 49906–500; АСАНУ, Александар Белић, део заоставштине, 14386/II-3/822.

9 АЈ, 80-IV-22, 498–508; XXXIV-159, 149–150; АСАНУ, 14386/I-3/2801; II-3/778, 782, 822; ДАС, МИД ПО, 1916, р. 503, Ф. XIII, а. 5, 530–561; УБ-А3, 4913.

могао се похвалити да „има“ кадете Лава Велихова и Василија Маклакова, прогресисте Георгија Лавова и Александра Протопопова, те високопозиционираног државног службеника Владимира Коваљевског¹⁰. Између осталих, разговарали су и са старим „познатиком“ Павлом Миљковим, вођом кадетске странке, повратником из посете западним савезницима, где је боравио у саставу парламентарне делегације Думе. Он се изразио „најодлучније за јединство српско-хрватско-словеначко у најширим границама“, мада је као стари бугарофил био прилично закопчан у вези Македоније (Бајин 2021: 322; Поповић 1977: 322–323).¹¹ Преко различитих канала српски професори успели су да подстакну повољне чланке о српско-хрватско-словеначком питању у руској периодици, те следили држање и утицали на руску јавност поводом односа према Бугарској, питањима припадности Далмације и Баната (Паулова 2020: 257; Поповић 1977: 341).¹²

У новембру је црнорукац мајор Радоје Јанковић писао регенту Александру да је пропагандни рад Белића и Станојевића „плодоносан и убедљив“, ¹³ а њих двојица су на самом крају 1916. године опширно известили Пашића о својим активностима. Истакли су предавања, која су по личном позиву декана Филозофског факултета Петроградског универзитета држали по једном недељно. Упркос смањеној посети узрокованој ратним приликама, она су имала успеха, нарочито Станојевићево уводно предавање с темом *Борба српскохрватскога народа за слободу и уједињење*, када је аудиторјум био „душке пун“.¹⁴ За наредни семестар, планирано је да он држи кратак курс о уставном питању у Србији током 19. века, док је Белић добио позив да предаје о главним проблемима јужнословенских језика. Научници су имали понуде и других универзитета за предавања, али због обима послова нису могли све да их прихвате.

Поред наступа у институцијама образовања, важна су била окупљања која је организовало Руско-српско друштво. Белић је на њима држао говор против покушаја да се образује Југославија у оквирима Хабзбуршке монархије, а Станојевић беседио о „српском питању“. На крају, двојица српских емисара организовала су вечери и у сопственој режији. Сва та окупљања имала су за предаваче академике, професоре са различитих универзитета у Русији, политичаре, јавне делатнике и друге интелектуалаца, те значајну публику. Одбор, који је припремао те скупове, обухватао је, поред њих двојице, академик Алексеја Шахматова,

10 ДАС, МИД ПО, 1916, р. 503, Ф. XIII, д. 5, 539–559; УБ-А3, 4913.

11 АСАНУ, 14386/II-3/799; ДАС, МИД ПО, 1916, р. 505, Ф. XIV, д. 4, 452; Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), Ф. 579, II. Н. Милоков, Опись (Оп) 1, единица хранения (ед. хр) 1519, 1729, 1785. Још један политички пријатељ, трудовик Василиј Водозовов ушозорио их је да су Миљкову на првом месту уједињење Пољске у саставу Русије и придобијање мореуза, а „српско питање – тек у случају потпуне победе“ (УБ-А3, 4913); Претходно, и горепоменути Велихов казао им је, како сви у кадетској странци примећују да Миљкова „оставља и разумност и логика, и да се губи“ када почне да прича о Бугарима (АЈ, 80-IV-22, 498–508).

12 АЈ, 80-IV-22, 498–512об; XXXIV-159, 151–160, 161–163; АСАНУ, 14386/II-3/778, 822; УБ-А3, 4913; ДАС, МИД ПО, 1916, р. 503, Ф. XIII, д. 5, 530–561; Пс, II-По, 1916, Ф. I, р. 73.

13 АЈ, Фонд 335, Збирка Војислав Јовановић Марамбо, Ф. VI.

14 Наслов Белићевог курса био је *Развијак националне идеје у Срба, Хрваџа и Словенаца*, док је Станојевић предавања у јесењем семестру посветио *Генезису уједињења Срба, Хрваџа и Словенаца* (АЈ, 80-IV-22, 512об–513).

професоре Николаја Јастребова, Константина Арабажина и Петра Лаврова. Велику помоћ у различитим видовима активности добијали су од помињаног Водовозова, публициста Александра Брјанчанинова и Николаја Брешка Брешковског, те једног од уредника листа *Вечерње време* Јевгенија Семјонова. Важност за промовисање југословенског уједињења код руске јавности и политичких кругова имало је и прихватање Белића и Станојевића за „референте“, те њихова активност у реактивираним *Друшћиву словенске узајамности*.

Београдски професори су иступали и на скуповима других организација, при чему су се трудили да за уједињење заинтересују што већи део руског политичког спектра; да „под једну капу скупе“ како представнике думске опозиције, тако и оне са монархистичке деснице (од њих, понајвише успеха имали су са члановима друштва Саборна Русија). Настављен је и систематски продор у јавност, попут утицајних *Биржевих вједомости*, *Вечерње време*, *Реч*, донекле и *Новое време*; али и праћење свих написа о балканским питањима у руској штампи. Пред Пашићем се двојац похвалио повољним извештавањем руских новина и часописа о њиховом раду, чланцима које су написали или инспирисали, а и својом *Руско-српском библиотеком*. Са истоименим Друштвом као главним издавачем, упркос тешкоћама са цензуром, до краја 1916. припремљено је првих девет књига (Јанковић 2019: 129, 149, 153, 155, 170; Mandić 1956: 53; Паулова 2020: 427, 429; Поповић 1977: 326–327; Трговчевић 1986: 119–120, 146; Šerić 1989 (II): 60).¹⁵ У привременом институту/семинару, у коме се радило и прековремено, наставиле су се покренуте активности: заказивани су важни разговори, прављени договори, припремани послови, дистрибуирани српски обавештајни билтени, прикупљани и прослеђивани у иностранство прегледи руске штампе. Коначни закључци Белића и Станојевића били су оптимистички. „У широким круговима овде почиње се ширити уверење да Југославија није фантазија“, тврдили су, додајући да и у самом Министарству иностраних дела „мисле да је једини спас у уједињењу“ (Прир. Милорадовић 2015: 15–25).¹⁶

* * *

Као што је споменуто, у Русији су се у исто време налазили и представници Југословенског одбора, који су такође покушавали да убеди тамошњу јавност у потребу стварања независне југословенске државе. Представник Одбора Анте Мандић писао је децембра 1916. његовом потпредседнику Хинковићу о настојању Белића и Станојевића да брошурама расветле Русима југословенско питање: „Ствар обију професора је красна и штета само што се није код тога могло зајати српски печат, који се на тој иницијативи јасно види, те нека официјалност, то је шкода,

15 АЈ, 80-IV-22, 51206–52806; XI-51, 298, 304–308; АСАНУ, Оставина Радослава Јовановића, 9831/76, 81, 112, 207; 14386/I-3/2783–2784, 2788, 2794; I-6/1156; II-3/783, 822; ДАС, МИД, Југословенски одсек (ЈО), бр. 134; МИД ПО, 1916, р. 504, Ф. XIII, д. 7, 789, 833–834 и об; УБ-АЗ, 4913. О књигама које су Белић и Станојевић штампали или припремили за штампу у Русији више код Николе Поповића (1977: 327–328). Издања *Руско-српске библиотеке* штампана су у тиражу од 2.800, односно 3.000 примерака (АСАНУ, 14386/II-3/815).

16 АСАНУ, 14386/II-3/784. Мора се признати да се нису налазили далеко од истине. Претходни министар иностраних дела, Борис Штирмер, децидирано је у мемоару цару почетком септембра предвидео да Босна, Хрватска, Славонија, Крањска, део Далмације до Неретве и Истра „подлегну анексији од стране Србије“ (ГАРФ, Ф. 627, Б. В. Штирмер, Оп. 1, ед. хр. 118, 1 и об-2 и об).

јер Руси вјерују више својим људима него ли нама. Али то је свеједно, подужеће је прелијена ствар и дај Бог, да га проведу онако како су све замислили.“ Нешто потом, Мандић је известио о Белићевим „кривим корацима“ који би могли да изазову несугласице између представника српске владе и представника Југословенског одбора, из чега би једино њихови заједнички противници могли да извуку корист (prig. Šerić 1967–1968: 278, 293). А, у Лондону је представник Одбора саопштио српском посланику да се из Петрограда „туже да послу Југослов[енског] Одбора сметају Др А. Белић и Ст. Станојевић“. Посланик је одговорио да се треба обратити Влади на Крфу, „али да би добро било да светују и свога делегата у Русији да буде умерен и не заштрава ствар“ (Пижон 2015: 245).

Неслагања између Белића и Станојевића сиром представника Југословенског одбора имала су личне, премда очигледно и начелне узроке, међу којима је на првом месту морало да буде различито замишљање будућег уједињења. Историчар Драгослав Јанковић навео је Белићеве погледе на југословенско питање као пример крајње десничарских ставова, у којима се оно заправо негирало и сводило „на чисто српско питање“. Јанковић је до тог закључка дошао анализирајући Белићеву књигу *Србија и југословенско питање*, као и меморандум који су Љуба Стојановић и он (1915) предали руском Министарству иностраних послова; сем тога, указао је на Станојевићево одлучно изјашњавање за унитаристичко уређење у брошури *Шта хоће Србија?*¹⁷ и мишљења према којима је он био српски ексклузивиста (Јанковић 1973: 278, 284–291, 298–300; Šerić 1989 (I): 119–121, 226). И хрватски повесник Иво Петриновић апострофира ставове из меморандума Стојановића и Белића руској влади (1915) под називом *Савремено српско национално питање*, да је старо хрватско становништво остало „чисто“ само на северу од Купе, на средњим и северним далматинским острвима, те у средњој и источној Истри. Србија је, по њему, југословенско питање постављала као „у бити српско питање“. Једино тако је могла постићи уједињење целокупног српског народа, те су као Белић, Станојевић и Стојановић на ствари гледале све политичке странке и влада у Нишу (Petriновић: 1988, 180).¹⁸

Јанковићеве и Петриновићеве тврдње, са којима се углавном слаже Драгован Шепић, потврђују се током 1916. године. У самим Пашићевим упутствима, како смо навели, стоји да Белић и Станојевић имају радити на публикавању књига у правцу упознавања „Србије и Српства“, док су они за циљ издавачке делатности подразумевали „ширење тачних појмова о српском народу и његовом националном задатку“.¹⁹

17 Пашић је Белићу и Стојановићу априла 1915. године, управо по Станојевићевим подацима, објашњењима и нацртима, послао инструкције да саставе „карту православља“ у земљама, где је живео српски народ. Њу је требало одштампати у више стотина примерака и раздавати у утицајним руским круговима, како би се допринело „правилном решењу“ националног питања (АЈ, 80-IV-22, 371–372; ДАС, МИД ПО, 1915, р. 449, Ф. V, д. 3, 256; Mandić 1956: 168). Британац Роберт Сигон Вотсон издвојио је управо Станојевића, као једине јавне личности или политичара коју је срео међу Србима 1915. године, а да је „неспремна дати Хрватима шта год затраже“, у контексту поштовања њихових аутономних институција током процеса уједињења (R. W. Seton-Watson 1976: 200–201).

18 АЈ, 80-IV-22, 454–456, 471.

19 АЈ, 80-II-11, 744–747.

На једном предавању, Белић је у контексту развоја политичке мисли током 19. века причао о победи „концепције Београда“ за ослобођење и уједињење „српскохрватског и словеначког народа“, у односу на ону из Загреба (Прир. Милорадовић 2015: 20). Симптоматично је и да су у разговору са мајором Радојем Јанковићем, средином децембра, Белић и Станојевић изразили уверење „како ћемо лако“ са Хрватима, који ће постати „највећи Шумадинци“ (Јанковић 2019: 171). Деликатност посла и касније измењене околности – револуција у Русији – без сумње су подстакле Белића и Станојевића да донекле у блажој форми јавно изражавају ставове о „српском питању“²⁰, па њихова размимоилажења с представницима Одбора нису попримила озбиљније размере, нити слабила утисак заједничких иступања на руску публику (Трговчевић 1986: 191–193, 255–256).

* * *

Почетком 1917. године Белић и Станојевић бавили су се агитационим радом у Одеси, где се налазио Српски добровољачки корпус, састављен од бивших војника аустроугарске армије заробљених током ратних операција на Источном фронту. Тамо су добили задатак да утичу на ублажавање трвења у хетерогеној јединици, изазваних масовним пријемом официра и војника Хрвата и Словенаца, по наредби руских војних власти. У Одеси су још држали добро посећена јавна и предавања на универзитету, писали за тамошње добровољачко гласило *Словенски јуи*, те сарађивали са локалним руским новинама и културним друштвима (Mandić 1956: 46; Трговчевић 1986: 139, 142).²¹

И по повратку у Петроград, Белић и Станојевић наставили су интензивну публицистичку активност у периодици, а Руско-српско друштво организовало предавања о југословенском питању, око којих се окуљао већи број руских интелектуалаца. Примећивао се и прелаз са пропагандног на активно политичко поље рада. Делегација наведеног Друштва, у чијем саставу су се нашли Белић и Станојевић, посетила је 24. фебруара министра иностраних дела Покровског и сугерисала му да савезници, између осталог, треба да се изјасне у корист уједињења „целога српског народа, свих Срба, Хрвата и Словенаца“ и „укидања“ Аустро-Угарске. Шеф руске дипломатије јавно се ограничио на изјаву о симпатијама и „братским осећајима“ за српски народ. Али, дао им је и једно врло важно обећање – које није било допуштено да се објави. Царска влада, у договору са савезницима, како је рекао, радиће на српско-хрватско-словеначком уједињењу, те ће стварање „Велике Србије бити један од резултата“ заједничке победе²². Током истог месеца и почетком марта делегати српске владе припремали су и организацију састанака шефова руских партија, у кући вође октобриста Александра Гучкова, чију су здушну помоћ и садејство имали. Догађаји који су уследили сиречили су остварење иницијативе, али и целе поставке пропагандне активности двојице научника (Поповић 1977: 341–343; Трговчевић 1986: 120–121).²³

20 ДАС, МИД ПО, 1916, р. 503, Ф. XIII, д. 5, 539–559.

21 АСАНУ, Заоставштина Николе Пашића, 14528/II-3; 14386/I-3/169, 170; ДАС, МИД ЈО, бр. 224.

22 АСАНУ, 14 386/I-3/2806.

23 АСАНУ, 14 386/I-3/2806; I-6/1156; 14528/II/3; ДАС, МИД ПО, 1917, р. 525, Ф. VIII, д. 9, 940–941; МИД ЈО, бр. 489–490.

* * *

Положај представника српске владе у Русији из корена је променила Фебруарска револуција. Одлучујућег дана за њену победу у Петрограду Белић и Станојевић јавили су Пашићу да је „велика узбуна у вароши, прво због прекинутог саобраћаја, а друго што се не зна, куда ово води и чиме ће се завршити“.²⁴ Након што је цар абдицирао и врховна власт прешла на Привремену владу, Белић је писао посланику при Светој столици, историчару Михаилу Гавриловићу, да не треба да се чуди „ни брзини ни величини“ извршеног преврата: „Овом земљом, која ипак није земља идиота, тако се управљало као да је неко лудницу претворио у врховну управу, и цео остали свет хтео начинити лудацима.“²⁵ „Наше питање може од ове промене само добити“, писали су Белић и Станојевић Пашићу. „Јер ми тражимо само оно што је основано на најелементарнијем схватању правичности и хуманом, разумном појимању ствари. Слободна и друштвена Русија не може се служити оним мрачњачким средствима којима се служила стара власт.“ Дакако, председника владе су упозорили и да је преврат „дошао одоздо“, што „прети целој земљи великим компликацијама“ (Трговчевић 1986: 121, 228–229; Храбак 1978: 16–17).²⁶ Месец дана касније обавестили су га да криза и даље траје: „Радници на скуповима решавају ствари, као да непријатељ није пред вратима Петрограда; али више не вичу да треба рат прекинути. Међу њима има врло много немачких пропагатора [...]. Руски војник уопште, као и свака руска маса, лако се подаје сваким утицајима. [...] Власт владе нити се види нити се чује.“²⁷

У промењеним околностима, Белић и Станојевић су настојали да се прилагоде. У прво време, док су либерални политичари још делили политички утицај са социјалистичком левицом, помагала су им ранија познанства с неким од њих. Када су као чланови делегације југословенских представника у Русији почетком априла посетили помињаног Лавова, сада на месту премијера, министра иностраних послова Миљукова и председника Думе Михаила Родзјанка, наишли су на добар пријем. Кнез Лавов је обећао да се слобода обезбеђена другим „угњетеним“ народима мора осигурати „србо-словеначком-хрватском народу“ у пуном смислу, а Родзјанко не само васпостављање Србије, већ и њено проширење и „уједињење у велику Србију“²⁸. Нови шеф дипломатије казао им је како су тачно осетили да „из принципа које је истакла руска револуција“ треба да настане уједињење Јужних Словена „у што је могуће ширем обиму“. Миљуков је, при томе, замолио југословенске представнике да утичу на руско, британско и француско јавно мњење, а нарочито на руске социјалисте који из незнања у „цепању Аустро-Угарске“ виде „империјалистичке тежње“. Пошто су и сами размишљали на исти начин, Белић и Станојевић били су веома ради да помогну (Трговчевић 1986: 122–123; Јанковић 1967: 47, 50; Храбак 1978: 32; Ђерић 1989 (II): 96–97).²⁹

24 АСАНУ, 14386/II-3/792, Извештај А. Белића и С. Станојевића Н. Пашићу, 27. фебруара/12. март 1917.

25 Исто, 14386/II-3/792а, Писмо А. Белића Михаилу Гавриловићу, 5/18. март 1917.

26 Исто, 14386/II-3/794, Извештај А. Белића и С. Станојевића Н. Пашићу, 9/22. март 1917.

27 АСАНУ, 14386/II-3/801, Извештај А. Белића и С. Станојевића Н. Пашићу, 3/16. април 1917.

28 ДАС, МИД ПО, 1917, р. 526, Ф. IX, д. 2, 123–125.

29 АСАНУ, 14386/II-3/793, 798–799; ДАС, МИД ПО, 1917, р. 526, Ф. IX, д. 2, 126; Поповић 1977: 360–361.

Њих двојица су пробали и да „подгреју“ пређашњу иницијативу за састанке са челницима сви руских странака, али су „немирни догађаји“ то „потисли“. Публицистичку делатност такође су спутавале околности у Русији. „Анархија“, „неред“, превелика слобода штампе и жеља свих да изразе мишљење, што је проузроковала пренатрипаност редакција прилозима и вестима, али пре свега заокупљеност унутрашњим питањима, чинили су „велику муку“ пласирању пожељних садржаја у правцу пропагирања националних претензија Србије. На другој страни, курсеви на Петроградском универзитету постали су услед политичких прилика нередовни, а „око Ускрса“ потпуно су престаали. Белић је у међувремену одржао два предавања у Москви, о националном раду у Русији и југословенској култури. Поред помињаног Миленка Вукићевића, који је био задужен за библиографију чланака о балканским питањима од почетка рата, у раду при привременом институту помагали су им Гојко Стојановић и Јован Латинчић – правили свакодневне извештаје о писању руских новина. Посао за планираним издавањем књига кочили су штрајкови, те су били принуђени да траже штампарије изван Петрограда. Почетком маја подухват је стигао до петог наслова, с тим да су тек четири била и одштампана.³⁰

Евидентно, у таквим приликама, ни покушаји да социјалистичку штампу убее у нужност растурања Аустро-Угарске, према молби Миљукова, нису имали успеха. Емисари српске владе признавали су Пашићу да национално питање, генерално, не стоји добро код руске левнице. Поред спречавања „насиља“ над Хабзбуршком монархијом, опасност је лежала и у њиховом тражењу „демократског“ решења македонског питања (Јанковић 1967, 104; Johnston 1977: 92; Поповић 1977: 366–368).³¹ На све то, председник српске владе није дао дозволу за идеју да Станојевић иде на социјалистичку конференцију у Стокхолм, ради информисања и пропагандног рада против Бугарске. Изразио се негативно, с обзиром да друге савезничке земље нису слале делегате, па чак и против опције да путује као приватно лице (Јанковић 1967, 61; Паулова 2020: 438–439; Трговчевић 1986: 122–123).³²

Упркос свим тешкоћама и Миљуковљевој оставци узрокованој превасходно инсистирањем на ратним циљевима, Белић и Станојевић су продужили пропагандни рад. У мају су обојица, заједно с двојицом белгијских и неколико других савезничких представника, говорили на јавном скупу са темом *Наши разорени савезници (Белија и Србија)*.³³ Почетком наредног месеца, у извештају Пашићу похвалили су се учешћем на тада популарним револуционарним митинзима и чланцима за руске новине, али су морали да признају да се публикување библиотеке Руско-српског друштва не помиче с места. У погледима на унутрашње прилике у Русији још увек нису изгубили сваку наду: „Политичка је ситуација и сада променљива; али по свима знацима иде на боље.“ Наду им је подгрејавала популарност социјалистичке

30 АСАНУ, 14528/II-3; 14386/II-3/822; ДАС, МИД ПО, 1917, р. 525, Ф. VIII, а. 6, 627 и об; Пс, II-По, 1917, Ф. I, р. 48.

31 АСАНУ, 14386/I-3/2795.

32 ДАС, МИД ПО, 1917, р. 525, Ф. VIII, а. 7, 702–705.

33 АСАНУ, 14386/II-3/809.

владе Александра Керенског, његови успеси на подизању „револуционарног духа“, те вести о побољшању ситуације на фронту.³⁴

Догађаји у Русији смењивали су се вртоглавом брзином, због чега је умерени оптимизам српских представника ускоро прешао у најцрњи песимизам. Са лица места, Александар Белић је 25. јуна телеграфисао Михаилу Гавриловићу, који је именован за новог посланика у Петрограду да „не доводи ништо жену и децу“.³⁵ Жалећи се на климу, недостатак горива, скупоћу и пре свега општу несигурност, Белић је тврдио да свако ко може „одази из Русије [и] склања све што има“.³⁶ И сам је очигледно имао намеру да што пре оде из револуционарног хаоса, али је најпре, током јула, морао да отпутује у Одесу и уреди питање издавања књига из помињане Библиотеке. За ту сврху, уз садејство Станојевића и Спалајковића, одобрен је кредит српског Министарства иностраних дела, како би се посао убрзао, без сметњи од стране Руско-српског друштва и помињаних штампарских прилика.³⁷ Представљао је то трећи пут да се Белић обрео у Одеси, уз боравке почетком године и у априлу. Поред сарадње са листом *Словенски јуџ*, како је поменуто, током обе претходне посете радио је на стишавању пометње у редовима Добровољачког корпуса. Заједно са његовим командантом генералом Михаилом Живковићем и члановима Југословенског одбора у Русији (Антом Мандићем и Миливојем Јамбришеком), почетком пролећа, у ту сврху, Станојевић и он тражили су од „Комитета“ у Лондону хитно слање политичара попут Богумила Вошњака и Јована Бањанина. Више слуша од организације југословенских емиграната, додуше, показала је српска влада, која је прихватила њихов предлог за изједначавање плата добровољачких са официрима србијанске војске.³⁸

Једину наду за успешан наставак рада Белићу и Станојевићу у том тренутку давала је сарадња са најзначајнијим заговорником независне Чехословачке Томашом Масариком. Темеље за добре односе српски научници учврстили су

34 АСАНУ, 14528/II/3.

35 Као опција за снажење позиција Србије у узбурканим руским приликама, разматрало се слање још једног еминентног изасланика, конкретно поново Љубомира Стојановића. Познати филолог условно је Пашићу своје именовање више пута покретаним питањем смењивања посланика Спалајковића у Петрограду и постављањем управо Гавриловића. То је вероватно убрзало одлуку српске владе поводом промене на месту дипломатског представника у Русији. Стицај околности и прилике допринеле су да Гавриловић више пута одлаже свој пут, те до формалне предаје дужности није ни дошло, као ни до нове мисије Стојановића у Петрограду (АСАНУ, Преписка и друга оставина др Николе Стојановића, 10713/1; 14386/II-3/792об; Бајин 2021: 151, 158–159, 176–177, 384; Јanković 1967: 67, 153; Паулова 2020: 466–468; Трговчевић 1986: 123).

36 АСАНУ, 14386/II-3/817.

37 АСАНУ, 14386/II-3/822; II-4/628; ДАС, МИД ЈО, бр. 624, 639, 1609, 1862, 1868; Пс, II-По, 1917, Ф. I, р. 36; Војни архив (ВА), Пописник (П) 10, Архива Добровољачког корпуса у Русији од 1916. до 1918. године, Кутија (К) 3, Ф. IV, 24/7.

38 Белић је држао да Хрвати “недовољно озбиљно” схватају значај учешћа у добровољачким јединицама, како би учествовали у заједничком ослобођењу, што је “многа важније и драгоцене за њих” саме. С друге стране, Станојевић је за “растројство” у Корпусу кривицу налазио у страниој агитацији, првенствено италијанској, неумешности Живковића, недовољности Мандића и Поточњака у пројугословенској пропаганди, те руским приликама (АЈ, 80-IX-44, 135; XI-51, 319; АСАНУ, 14386/I-3/171–173; II-4/746, 806; ВА, II, 10, К. 3, Ф. I, 4/1; ДАС, МИД ЈО, бр. 325, 327; Јanković 1967: 82, 167; Поповић 1977: 394; Трговчевић 1986: 139, 194; Нrabak 1967: 303–335; Исти 1978: 34).

добронамерним извештавањем и одређеном помоћи у одржању његових позиција у Русији током претходне године (Masaryk 1935: 141; Паулова 2020: 384–385).³⁹ Након Фебруарске револуције, када је Масарик допутовао у Русију да развија своје идеје и помогне организовање чехословачке добровољачке легије, две стране покушале су да сарадњу институционализују. Заједничка намера била је да оснују недељни часопис по угледу на лондонску *Нову Европу* (*The New Europe*) Ситона Вотсона, ради пропагирања уједињења, како Чеха и Словака, тако и Срба, Хрвата и Словенаца. У редакцију су ушли академик Шахматов, познати вођа октобриста Гучков, кадета Миљуков и други истакнути политичари. Чех је први положио трећину кације, коју је требало да подели са српском и руском страном. И поред присутне добре воље и подршке од Спалајковића, као и Пашића, који је одобрио кредит за ту намену, ни од те ствари није испало ништа. Масарик је под притиском прилика и немогућности да се било шта штампа, ускоро напустио Русију.⁴⁰

Белићеву све већу жељу да оде из Русије појачао је одлазак Станојевића, од кога је у јулу стигла „велика сензациона новост“. Био је, наиме, изабран за предавача српске историје на Сорбони (Трговчевић, *Научници Србије*, 146).⁴¹ Пут га је водио преко Лондона, где је дошао концем августа и пред послаником Јованом Јовановићем Пижоном проценио да се Русија налази „у пуној дезорганизацији“ и „више се повратити не може“ (Пижон 2015: 327). Стигавши у Париз, Станојевић је средином октобра писао Пашићу да „Русија иде тешким кризама у сусрет, и ко зна, хоће ли у опште моћи све то преболети“.⁴² Сумирајући резултате Белићеве и своје мисије, на прво место ставио је успех у пропагирању идеје о уједињењу.⁴³ На другој страни, као највеће препреке у раду идентификовао је заокупљеност Руса унутрашњим приликама, како током 1916. године, тако и после промена у земљи, те упорно бугарофилство старије генерације интелектуалаца.⁴⁴

39 АЈ, 80-ХI-51, 315; XXXIV-159, 163; АСАНУ, 11396; II-3/780а; ДАС, МИД ПО, 1916, р. 503, Ф. XIII, д. 5, 539–559; Пс, II-По, 1916, Ф. I, р. 66.

40 ДАС, МИД ЈО, бр. 624, 1115, 1230; АСАНУ, 14386/II-3/813, 822, 1249; II-4/628; 14528/II-3.

41 АСАНУ, 14386/II-4/628; ДАС, МИД ЈО, бр. 982.

42 „Моје је дубоко уверење да се прилике у Русији за дуги низ година не могу поправити, и да Русија и руски народ за неколико деценија неће моћи представљати никакву снагу, и да, према томе, неће моћи играти улогу важнога фактора у европској политици.“ (АСАНУ, 14386/II-3/819; ДАС, МИД ПО, 1918, Ф. IX, д. 6, 527–528об).

43 „Од посебних питања, на која смо обраћали пажњу, мислим да смо највише успеха имали у ширењу уверења међу Русима, да су Срби и Хрвати један народ и да међу њима нема никакве разлике. Када смо ми дошли у Русију, уверење о јединству српско-хрватског народа било је код руске публике веома мало раширено, када сам ја полазио, факат да су Срби и Хрвати један народ продоро је у врло широке слојеве. Далеко смо од помисли, да је то само наша заслуга, али могу без претеривања рећи, да смо проф. Белић и ја много допринели да руска публика у томе правцу дође до јасних погледа и до правих сазнања.“ (АСАНУ, 14386/II-3/822. Извештај Станоја Станојевића Николи Пашићу, без датума).

44 Њихово уверење да је Македонија бугарска земља нису могли да поколебају ни ратовање Бугарске на страни руских непријатеља, ни Станојевићеве и Белићеве покушаји да докажу сушотно: „Сви наши велики напори у томе правцу разбили су се о тврдоглавство и неразумевање или чак и зау вољу. [...] Ипак се мора констатовати, да наше њишање у Русији несравњено боље сџоји, но што је стајало пре рата, о њему се сада више зна и правилније суди. [...] А млађа генерација, готово без изузетка, сва је одушевљено уз нас.“ (АСАНУ, 14386/II-3/822).

После Фебруарске револуције, истакао је Станојевић, прилике за пропагандни рад кренуле су „сасвим на горе“: „Може се рећи, да се од марта месеца на нашем питању мојло врло мало радијии. [...] Проф. Белић и ја ишли смо и после револуције министрима, државницима и другим високим личностима, али, сем г. Миљкова, нисмо нигде наишли ни на какво разумевање. [...] Писали смо много чланака и давали их свима политичким листовима, писали смо чланке у којима се о нама тек узгред говорило, али све то није помогло. Уредници су се изговарали на разне начине, али је у главноме свуда провиривала мисао, да руска публика сада нема за то интереса.“ „Можда није урађено много, али се према приликама није могло много више учинити“, написао је Станојевић епитаф над мисијом коју су окончале непредвидиве околности (Московљевић 2018: 209).⁴⁵

Вративши се у Петроград, Белић је преко Спалајковића првих дана октобра обавестио Пашића да је у Одеси завршено штампање још седам књига *Руско-српске библиотеке*, од којих су четири пристигле и „растурене“. Услед немогућности „икаквог рада у руском друштву, јер је све усредсређено на унутрашњим питањима“,⁴⁶ као и на чињеницу да је Петроградски универзитет дефинитивно затворен, Белић и тамошњи чланови Југословенског одбора сматрали су да он да „може бити кориснији за неко време, док се прилике овде не измене, и у Лондону и Паризу или другде“, нарочито зато што су „породичне прилике императивно од њега“ то тражиле. Пашић је 14. октобра дао одобрење, уз инструкције да у Лондону сачека „наређење“ за рад у Америци, где га је планирао упутити (Прир. Милорадовић 2015: 18).⁴⁷

Мишљења о резултатима његовог рада током мало више од годину дана у Русији нису била једнозначна. Постављање од стране Пашића, заједно са Станојевићем, на руководеће место у организацији националне пропаганде засметало је појединим чиновницима и повереницима српске владе, првенствено историчару Радославу Јовановићу.⁴⁸ Притајени спор, праћен његовим жалбама и потказивањима код претпостављених, трајао је током читавог периода боравка двојице научника.⁴⁹ Умногome из сујете, уочи одласка из Петрограда, Јовановић је послао Белићу писмо у коме га је оптужио да је, понашајући се нетактично и „генералски“, онемогућио заједнички рад свих Срба, Хрвата и Словенаца у Русији и чак тврдио

45 АСАНУ, 14386/II-3/822.

46 Сликовит пример стања духова у Русији представља сведочење извесног Бориса Карамзина о „монотоном говору“ српског посланика Спалајковића на једном скупу 12. августа. У тренутку када је ушао председник владе Керенски прекинуто је излагање дипломате ради одушевљених излива радости. Када је беседа коначно настављена, аутору се у глави вртела мисао: „ко ће да овог Спалајковића слуша“. Сву пажњу усредсредило је на гестове, радње и људе са којима прича премијер. А, посланик „продужава да чита своју досадну брошуру о разореној и похараној Србији“, Дом русског зарубежја имени Александра Солженицина (ДРЗ), Ф. 1, Всероссийская мемуарная библиотека, Оп. 1, Е-73, Борис Карамзин. *Безиство с солдајшима*, 4–5; Радивоевић 2018: 474.

47 АЈ, 80-XI-51, 346; АСАНУ, 14386/II-3/815, 843; ДАС МИД ЈО, бр 1115, 1470–1471, 1609, 1611, 1862.

48 О Јовановићевом деловању у Русији: Нрабак 1958: 127–157.

49 АЈ, 80-II-11, 740; XXXIV-159, 151–156; XXXVI-171, 703–705; АСАНУ, 9838/2; АС, МИД ПО, 1916, р. 503, Ф. XIII, д. 4, 517.

да поделе међу добровољцима нису настале без његовог „фаталнога“ утицаја.⁵⁰ Штавише, поручивао му је да је, сем тога што уопште није „политичка физиономија“, главни узрок његових наводних неуспеха у руској јавности одсуство „какога било говорничкога дара“.⁵¹ А, нешто касније, Јовановић је Пашићу, с којим је био прилично близак, послао препис свог писма Белићу, тврдећи да он „разједињује а не уједињује чак и елементе који теже да заједнички раде“ и тражећи да се не допусти даље бежање „јавних раденика“ из Русије.⁵²

У другој половини септембра допутовао је у Петроград, „то страшно легло руске револуције“, како му га је представио Станојевић, слависта Милош Московљевић. Дошао са задатком да помогне у раду Српског института, одмах је чуо од самих Руса жалбе да је Белић хтео да „генералствује“, па је у дневнику забележио да су очигледно у питању његова „стара искључивост и високопарност“. Ни први утисци о српском научном центру ниси били сјајни – чинило му се да је цео посао „бедно организован“. Стицајем околности баш он стао је на чело Института. Белић је свом некадашњем ученику Московљевићу дао упутства за даљи рад, као и препоруке за упознавање с руским политичарима и новинарима, а пред сам полазак из Русије 7. октобра предао му је као новом уреднику рукописе спремљене за штампање у *Руско-српској библиотеци* (Московљевић 2018: 220, 222, 226–227, 234, 237, 240, 243, 245, 260).

Када је познати лигвиста средином октобра стигао у Лондон, и он је попут свог најближег сарадника Станојевића, изразио процену пред тамошњим српским послаником Јовановићем. Рекао му да се у Русији наредних пет-шест месеци „политички не може ништа урадити јер је хаотично стање“: „Сто партија, двеста програма.“ Руски народ, тврдио је, „нема идеала другога, него да метне поново главу у јарам царски“, због чега се реакција „пење полако горе и победиће“ (Пижон 2015: 348). Белић се није показао као нарочито добар пророк у предвиђању судбине револуције у Русији, али су Станојевић и он свакако били у праву када су закључили да се тамо у догледно време не може урадити ништа корисно за остваривање српских ратних циљева и југословенског програма.

50 На повереника српске владе, средином априла те године, жалио се још један чиновник при Посланству у Петрограду, историчар Мита Димитријевић. Наводно је Белић желео да наметне „непријатну контролу“, а није му хтео помоћи за књигу, упркос томе што добија „доста пара“ од државе за „тзв“ Српски институт, где су постојали преводиоци и преписивачи на машини (АСАНУ, Војислав Маринковић, заоставштина, 14439/71).

51 „Та Ви се сећате ваљда да сте свуда читали једно те исто и на исти начин. Шта више Ви сте и после револуције *чићали на мишињима*. [...] Не желим сада ближе додиривати питање Ваше савесности при обавештавању наших на Крфу. Оно што сам добио наштампано у новинама о Вашему раду по Вашим извештајима представља празну фанфараду и несавесно излагање факата.“ Белић је, мора се признати, одговорио доста хладнокрвно: „Драги господине, прочитао сам Ваш елаборат и, као што чиним са написима такве врсте, метнуо сам га ad acta.“ (АСАНУ, 14386/1-4/842).

52 АСАНУ, 14528/II/27. Извештај Радослава Јовановића Николи Пашићу, 9. октобар 1917. Јовановић је силом прилика морао да остане још неколико година у Русији, па се у отаџбину вратио још огорченији. Крајем 1924. године тврдио је у једном меморандуму министру иностраних послова да су Белић и Станојевић писали српској влади „читаву појезију о своме раду у Русији“, а да заправо „у мало нису компромитовали ствар јер се знало да њихова савесност у третирању великих питања није увек независна од зоолошког шовинизма“. (АСАНУ, 9829/1; 9837/7).

* * *

Александар Белић и Станоје Станојевић у јесен 1917. године нашли пред новим задатком: пропагандним радом у западноевропској средини. У Француској и Великој Британији у то време се већ налазио знатан број истакнутих српских интелектуалаца. Њих двојица као придошлице само су се прикључили акцији, у којој су – за разлику од Русије, где су настојали да делују на основу нарочитих овлашћења која им је Пашић дао у лето 1916. године – били *parēs inter parēs*. Тадашњи Париз је у интелектуалном погледу представљао престоницу Срба у избеглиштву. (Трговчевић 1990: 213) Долазак Станојевића и Белића, као и правника Косте Куманудија, из Русије, где се тежило заједничком пропагандном раду, вероватно је утицао на промену приступа у француској престоници. Кумануди је крајем августа писао Станојевићу да је Латински квартал „скоро чисто српски“, али да „никакве заједнице ни правца у раду нема“.⁵³ За тиме је уследила организованија српска пропаганда у Француској, пре свега изражена у активности тзв. Културног одбора, чији је Белић био председник (Трговчевић 1989: 129–140).

* * *

Мисија Белића и Станојевића у Русији током 1916. и 1917. године може се поделити на два периода. До избијања Фебруарске револуције њихова делатност имала је позитиван смер у контексту ширења националне пропаганде за уједињење и стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца. То је двојицу научника осмелило да почетком 1917. направе иступе у чисто политичко поље рада, кроз посету министру иностраних дела Русије и организацијом састанака вођа парламентарних партија. Вихор Руске револуције променио је ствари из корена. Поред власти, вртоглаво се мењала и политичка атмосфера – готово свакодневно. Белић и Станојевић су 1916. утицали првенствено на интелектуалце, думске политичаре и уопште образовану јавност. А, управо су ти кругови, са којима су успоставили и личне везе, са развојем Револуције постајали све ирелевантнији. Власт је прелазила ка радикалним социјалистима, а људи са којима су Белић и Станојевић били блиски већином су били либерали или, још горе, конзервативци. Образована јавност се 1917. године све мање питала, а широке народне масе добијале на значају. На њих је пропаганда интелектуалаца тешко могла на било који начин да утиче, сем врло индиректно кроз штампу, мада је све то поништавала заокупљеност Руса унутрашњим питањима, природно праћена скромним интересовањем за спољну политику.

Када се говори о резултатима рада Белића и Станојевића треба навести објављених дванаест књига у Руско-српској библиотеци, предавања на Петроградском универзитету, говоре у многим друштвима, установама и на јавним окупљањима, оснивање научног центра, новинарски билтени, везе са истакнутим интелектуалцима, политичарима и јавном делатницима. Крајњи домети мисије, због догађаја у Русији, ипак, не могу се проценити. Пропагандни труд се за српску владу на крају показао узалудним, због промене режима и готово потпуне

53 Народна библиотека Србије (НБС), Одељење посебних фондова (ПФ), Р 647, Архива Станоја Станојевића, II/86.

међународне изолације совјетске Русије, у тренутку доношења кључних одлука после Првог светског рата. Али, то није кривица Белића и Стојановића, који су задатке постављене пред њих испунили у складу са карактерима својих личности, реалним могућностима, и датим тренутком.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије

Фонд 80, Збирка Јован Јовановић Пижон

Фонд 335, Збирка Војислав Јовановић Марамбо

Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ)

Александар Белић, део заоставштине (14386)

Војислав Маринковић, заоставштину (14439)

Заоставштину Николе Пашића (14528)

Оставина Радослава Јовановића (9829–9852)

Преписка и хартије Станоја Станојевића (11257–11429)

Преписка и друга оставина др Николе Стојановића (10712-10746)

Војни архив (ВА)

Пописник 10, Архива Добровољачког корпуса у Русији од 1916. до 1918. године

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), Москва

Фонд 579, Павел Николаевич Милуков

Фонд 627, Борис Владимирович Штюрмер

Дом русског зарубежја имени Александра Солженицына (ДРЗ), Москва

Фонд 001, Всероссийская мемуарная библиотека

Државни архив Србије (ДАС)

Министарство иностраних дела (МИД)

Политичко одељење (ПО)

Југословенски одсек (ЈО)

Никола Пашић (НП)

Посланство Петроград (Пс-П), Политичко одељење (По)

Народна библиотека Србије (НБС) – Одељење посебних фондова (ПФ)

Р 647, Архива Станоја Станојевића

Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ (УБ) - Архивска збирка (АЗ)

4913, Белешке о раду у Русији Ст. Станојевића и А. Белића

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Јанковић 2019: Радоје М. Јанковић. *У вихору Октобарске револуције (1916–1918)*. Прир. Даница Оташевић. Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије.

Пижон 2015: Јован М. Јовановић Пижон. *Дневник (1896–1920)*. Прир. Радош Љушић и Миладин Милошевић. Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије и Архив Југославије.

Mandić 1956; Ante Mandić, *Fragmenti za historiju ujedinjenja. Povodom četrdesetogodišnjice osnivanja Jugoslavenskog odbora*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Прир. Марковић–Шкодрић 2021: *Први светски рат у документима Архива Србије*, Том 5, 1916 (јул – децембар). Прир. Александар Марковић и Љубинка Шкодрић. Београд: Архив Србије.

- Masaryk 1935: T. G. Masaryk, *Svetska revolucija: ratne uspomene i razmatranja 1914–1918*. Beograd: Kosmos.
- Прир. Милорадовић 2015: „Борба за душе: српска пропаганда у Русији 1916. године“. Прир. Горан Милорадовић. *Историјске свеске*, 14, фебруар (2015), 15–25.
- Московљевић 2018: Милош Московљевић. *Дневник 1916–1968*, Књ. 1. Прир. Момчило Исић. Београд: Институт за новију историју Србије и ИК Византија.
- Поповић 2001: Павле Поповић. *Из дневника*. Прир. Богдан Љ. Поповић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- R. W. Seton–Watson 1976: R. W. Seton–Watson i Jugoslaveni. *Korespodencija 1906–1941, I* (1906–1918). Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest; London: Britanska akademija.
- Прир. Šepić 1967–1968: „Града о раду истарских представника у Југословенском одбору“. Прир. Драгован Šepić. *Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu*, XI–XII.

ЛИТЕРАТУРА

- Бајин 2021: Зоран Бајин. *Сићалајковић. Дипломата и револуционар*. Нови Сад: Прометеј.
- Janković 1967: Dragoslav Janković. *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*. Beograd: Savremena administracija.
- Јанковић 1973: Драгослав Јанковић. *Србија и југословенско питање 1914–1915. године*. Београд: Институт за савремену историју и НИП Експорт-прес.
- Johnston 1977: Robert H. Johnston. *Tradition versus revolution: Russia and the Balkans in 1917*. Boulder: East European Quarterly.
- Паулова 2020: Милада Паулова. *Југословенски одбор. Повести југословенске емиграције у време Свешкој раија 1914–1918*. Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије.
- Поповић 1977: Никола Поповић. *Односи Србије и Русије у Првом свешком раију*. Београд: Институт за савремену историју и Народна књига.
- Petrinović 1988: Ivo Petrinović. *Politička misao Frana Supila*. Split: Književni krug.
- Радивојевић 2018: Мирослав Радивојевић, „Русская революция 1917 года и Сербия“. *Сволеиине Революции 1917 гоа в России*. Научный сборник, Часть 1. Москва: Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова.
- Радивојевић 2019: Мирослав Радивојевић. *Србија и Русија 1913–1918*. Докторски рад. Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет.
- Radivojević 2020: Miroslav Radivojević, „Serbia, Italy’s entrance into World War I, and the London Agreement: A new interpretation“. *Istraživanja*, 31, 183–196.
- Трговчевић 1986: Љубинка Трговчевић. *Научници Србије и стваране југословенске државе 1914–1920*. Београд: Народна књига, Српска књижевна задруга.
- Трговчевић 1989: Љубинка Трговчевић. „Културни одбор у Паризу“. *Србија 1918. године и стваране југословенске државе*. Научни скуп. Београд: Историјски институт, 129–140.
- Трговчевић 1990: Ljubinka Trgovčević. „Paris comme centre culturel de l’émigration serbe pendant la Première Guerre Mondiale“. *Југословенско-француски односи*. Научни скуп. Београд: Историјски институт, 198–214.
- Hrabak 1958: Bogumil Hrabak. „Rad Pašićevog pouzdanika u Rusiji, Dr Radoslava Jovanovića za vreme Oktobarske socijalističke revolucije“. *Arhivski almanah*, 1 (1958), 127–157.
- Hrabak 1967: Bogumil Hrabak. „Jugoslovenski odbor prema tzv. disidentskom pokretu u Rusiji 1917. godine“. *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 5.
- Храбак 1978: Богумил Храбак. *Србија и Фебруарска револуција 1917. године*. Приштина: Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, 7–57.
- Šepić 1960: Dragovan Šepić, „O misiji Lj. Stojanovića i A. Belića u Petrogradu 1915. godine“, *Zbornik Historijskog instituta JAZU*, br. 3, 449–497.
- Šepić 1989 (I-II): Dragovan Šepić. *Sudbinske dileme stvaranja Jugoslavije, I-II*. Pula: Čakavski sabor, Naučna biblioteka; Opatija: Otokar Keršovani; Rovinj: Centro di riserche storiche; Rijeka: Izdavački centar.

Zoran D. BAJIN
Miroslav S. RADIVOJEVIĆ

THE MISSION OF ALEKSANDAR BELIĆ AND STANOJE STANOJEVIĆ
IN RUSSIA 1916–1917.

SUMMARY

In the spring of 1916, the Serbian Government in exile sent two prominent intellectuals, the philologist Aleksandar Belić and the historian Stanoje Stanojević, on a propaganda mission to Russia, in order to inform the local public about its war aims and its national program. Serbian propaganda activity in Russia became much more organized after their arrival. During 1916, they worked on publishing books and establishing a Serbian institute in St. Petersburg, gave university and public lectures, met with members of the Duma and other influential politicians. Although there were some disagreements between Belić and Stanojević and the representatives of the Yugoslav Committee in Russia (mainly regarding the vision of the future unification), they generally cooperated well, especially in propaganda among Serb, Croat and Slovene volunteers in Odessa. The position of the Serbian representatives in Russia was fundamentally changed by the February Revolution. While liberal politicians were still influential, Belić and Stanojević made use of their acquaintances with them to get promises regarding the Serbian war aims. Their moderate optimism soon turned into bleak pessimism, because chaos and preoccupation with internal issues kept hindering Serbian propaganda in Russia. They tried to organize joint propaganda with Czechoslovak leader Tomáš Masaryk, but without much success. Stanojević left Russia in the summer, and Belić in the fall of 1917. They informed the Serbian Government that further propaganda in Russia was almost impossible. The initially fruitful mission of two Serbian intellectuals ended abruptly due to unpredictable events.

Key words: First World War, Serbia, Russia, intellectuals, propaganda, Aleksandar Belić, Stanoje Stanojević, Russian Revolution.